

ОБРАЗОВАЊЕ ОДРАСЛИХ У СЛОБОДНОМ ВРЕМЕНУ

Увод

Неформално и информално образовање одраслих данас добија све више на значају. Многи недостаци формалног образовања одраслих компензују се у простору и времену неформалног и информалног образовања. Ту посебно значајно мјесто заузима слободно вријеме одраслих, односно вријеме изван радног мјеста и изван организованог формалног образовања. С обзиром да су капацитети слободног времена много већи од времена на радном мјесту и формалним образовним установама оно представља изазов за убрзано додатно образовање одраслих. Слобода избора циљева, садржаја, метода, облика, времена и темпа стицања нових знања и способности битна је надоградња формалном образовању и недовољно искориштен феномен у професионалном и личном развоју, како сваког појединца, тако и друштва у цјелини.

Феномен слободног времена одраслих може се посматрати из различитих углова и позиција одраслих. Одрасле особе различито схватају, доживљавају и различито користе слободно вријеме. Неки га свјесно и/или несвјесно користе у образовне сврхе. Слободно вријеме једне одрасле особе не мора да буде слободно вријеме друге особе. Доживљај и коришћење слободног времена зависи од различитих категорија одраслих. Није исто слободно вријеме студента, запосленог радника, незапосленог, одрасле жене, одраслог мушкарца, породичног одраслог и слично. Животно искуство, позиције и разне околности детерминишу како ће различите групе одраслих доживљавати и искориштавати своје слободно вријеме.

Многи одрасли у слободном времену свјесно и/или несвјесно нешто уче. На тај начин они се образују у слободном времену. Данас су у односу на прошла времена много веће могућности учења одраслих у слободном времену. Све пропуштене шансе у току и послје формалног образовања могу се веома брзо и једноставно надомјестити у слободном времену, чак и у току недовршеног формалног образовања. Вечерње школе, курсеви, семинари, радио, телевизија, новине, магацини, књиге, часописи, рачунари, *CD*, *DVD*, *BLU-RAY*, интернет, веб портали и апликације, *online* курсеви, учење на даљину, *E*-образовање, *M*-образовање, виртуелно образовање и сл. само се неке од могућности данашњице како одрасли могу да се образују у слободном времену.

Развој идеје о образовању одраслих у слободном времену

Саставни дио идеје о образовању уопште свакако су и идеје о образовању одраслих. У развоју тих идеја промишљало се и о времену образовања. Између осталог,

* drazenko.jorgic@unibl.rs

идеје о образовању одраслих, али у слободном времену, старе су колико и схватања о развоју образовања уопште. Такве прве идеје налазимо још код мислилаца античког доба.

У античко доба Аристотел је наглашавао потребу интелектуализације слободног времена и образовну припремљеност за коришћење слободног времена. У средњем вијеку није постојала сагласност међу ауторима о образовању и коришћењу слободног времена. Послије средњег вијека, у периоду хуманизма и ренесансе, јавља се обиље идеја о овом феномену. Најзначајнији представници тих идеја били су: Мор, Монтењ, Кампанела, Рабле, Паскал и многи други. Зачеци андрагогије слободног времена везани су за имена: Коменски, Песталоци, Русо, Фребел, Веблен и класици марксизма. Развојем и диференцирањем друштвених наука умножавају се и димензије третирања слободног времена. У другој половини прошлог вијека нагло се развијала социологија и економија слободног времена на нашим просторима. Први запажени покушај повезивања слободног времена и образовања одраслих на нашим просторима учинила је Деса Илић 1959. године, у чланку „Слободно вријеме и образовање одраслих“. Андрагошки смисао слободног времена Савићевић је у неколико наврата (1975, 1976 и 1983) освјетљавао. То исто су чинили и Самоловчев и Мурадбеговић 1979. године. У књизи „Андрагогија“ из 1985. године Пастуовић је посебно истицао и значај образовања и васпитања за активности у слободном времену. Андрагошкој суштини слободног времена покушала се приближити Нада Качавенда-Радић 1989. године у студији „Слободно вријеме и образовање“. На Петом Конгресу андрагога Југославије 1990. године расправљало се и о мјесту и значењу андрагогије слободног времена (Грандић, Летић 2008). У задње двије деценије не можемо се похвалити да на нашим просторима има истакнутијих радова који говоре о значају образовања одраслих у слободном времену.

Дакле, можемо генерализовати да је идеја о повезаности образовања одраслих и слободног времена веома стара. Пут до конституисања андрагошке дисциплине тзв. андрагогије слободног времена био је веома дуг. Међутим, у задњих неколико деценија све је мање радова и идеја о овој повезаности, а вријеме у којем данас живимо, поготово слободно вријеме недовољно је истражено са свим својим могућим образовним могућностима.

Слободно вријеме одраслих

Дјеца, млади и одрасли имају своје слободно вријеме. Оно се разликује у овим узрасним групама по разним критеријумима: квантитет, квалитет, врсте активности, доживљај слободе, континуитет, животне околности и слично. О слободном времену постоји мноштво различитих тумачења. Неки га поистовјећују са ванредним временом, временом на располагању, ослобођеним временом, доколицом, рекреацијом, игром и сличним појмовима. Феномен слободног времена одраслих потпуно је другачији у односу на слободно вријеме дјеце и младих.

У педагошкој и андрагошкој теорији постоје бројна тумачења појма слободно вријеме. Многи аутори су покушали да дају одговоре на питање *Шта је то слободно вријеме?* Ту постоје сагласности, али и мимоилажења око поимања слободног времена. На основу истраживања *UNESCO-а* организованог у 12 европских земаља о буџету времена слободно вријеме је дефинисано као вријеме од 24 часа које *преостане* када се одбију: радно вријеме, вријеме психофизиолошких потреба, вријеме обављања кућних

послова и вријеме осталих обавеза (Јешић 2000, према Грандић, Летић 2008). У том преосталом времену могуће су и активности образовања одраслих. Група аутора (Ољача, Косановић, Андевски 1991: 50) сматра да је „основна димензија слободног времена слобода или доживљај слободе. Под тим се подразумејева једноставно ситуација у којој индивидуа осјећа слободу да ради шта она жели, у складу са сопственим жељама и опредјељењима“. Слично тумачење слободног времена даје и Сабина Видулин-Орбанић која каже да „слободно вријеме одликује тежња слободног избора активности у односу на потребе учесника, њихових интереса и могућности. Подразумејева стварање и осигурање дјелотворних могућности за остварење жељеног циља“ (Видулин–Орбанић 2008: 19). У свом филозофском промишљању о слободном времену као времену истинског образовања Звонимир Комар доводећи у везу вријеме и слободу истиче да је слободно вријеме „оно вријеме које има сврху у себи самоме, док је оно које има сврху изван себе самога неслободно вријеме“ (Комар 2009: 298).

Са развојем андрагогије и њених научних дисциплина, поготово андрагогије слободног времена, развили су се и одређени трендови и научне области унутар андрагошких научних дисциплина. Једна од таквих области унутар андрагогије слободног времена је и андрагогија слободног времена у спецификованим условима (Качавенда–Радић 2006). Свака одрасла особа одликује се одређеним специфичностима свог слободног времена. Одрасли имају различито слободно вријеме, различито га доживљавају, али и користе. Слободно вријеме младих одраслих другачије је од слободног времена старијих одраслих. Доживљај и коришћење слободног времена запослених одраслих другачије је од незапослених одраслих. Унутар запослених другачије је слободно вријеме оних који раде у државном у односу на оне у приватном сектору, другачије је код оних који легално раде у односу на оне који раде „на црно“, оно се код запослених разликује и по врсти посла, нормирању рада, сложености посла, доминацији интелектуалних или физичких активности и слично. Слободно вријеме одраслог мушкарца другачије је од времена одрасле жене. Другачије је слободно вријеме и код осталих категорија одраслих: запослени пред пензијом, пензионери, породични одрасли, одрасли самци, одрасли удовци, војници, затвореници, полицајци и слично.

Слободно вријеме одраслих детерминисано је различитим факторима. Оно се потпуно разликује од времена дјецe и младих. Бројни фактори утичу да одрасли различито доживљавају, али и користе своје слободно вријеме. Најчешће су то фактори који произилазе из животних околности у којима су били, буду или ће бити одрасле особе. Дакле, одрасли се разликују, јер различито доживљавају слободу и вријеме, имају различито трајање и континуитет слободног времена, имају различит став и однос према слободном времену и баве се различитим активностима у свом слободном времену.

Образовне активности одраслих у слободном времену

Одрасле особе своје слободно вријеме испуњавају на различите начине. Оно је испуњено различитим активностима. Неки то чине искључиво одмарањем, излежавањем, гледањем телевизије, слушањем радија, читањем новина, бављењем неким од хобија, кућним пословима, шетњама, дружењима, и слично. Међу свим тим активностима одрасли налазе слободног времена и за образовне активности. Понекад они нису ни свјесни својих образовних активности, нпр. када случајно, спонтано или пасивно уче неке

садржаје. Поред пасивног учења одређене категорије одраслих особа у могућности су да своје слободно вријеме испуне и активним образовним активностима, односно активним и намјерним учењем.

На прелому XX у XXI вијек образовање одраслих добија све више на значају. Оно је израсло у покрет свјетских размјера и као такво ствара реалније претпоставке за извјеснију будућност сваког појединца и друштва у цјелини. Образовне активности одраслих заузеле су значајно мјесто и у њиховом слободном времену. Све већи значај образовања одраслих узрокован је и убрзаним промјенама садржаја и природе рада (Филиповић 2002; Кулић 2003). Учење, односно образовање у одраслом добу неминовно је и на послу и у слободном времену. Одрасли су принуђени да уче тамо гдје раде и живе (Мркаљ, Мркаљ, Мркаљ 2012). То практично значи да су одрасли када раде и кад нађу мало слободног времена на послу у могућности да нешто ново науче. Одрасли се данас морају перманентно образовати, односно стално радити на себи. Перманентно образовање, па чак и оно у слободном времену „јавља се као добар пут за преокрет с индустријске на постиндустријску технологију: умјесто радити дуже и више у успону је захтјев – радити паметније, са више знања и људске зрелости“ (Филиповић 2002: 15). Да је образовање одраслих битно и у слободном времену, али и за слободно вријеме доказ је и одржавање Прве Међународне конференције о образовању одраслих. Ова конференција била је одржана још 1949. године у Данској у Хелсингору. Од низа питања којима се бавила ова конференција нашло се и простора за питања слободног времена која су углавном била релевантна за развијене земље (Жиљак 2010). Колико су битне образовне активности одраслих у слободном времену показују и резултати неких емпиријских истраживања. Наиме, такве резултате налазимо и у истраживању ставова студената додипломског студија педагогије Универзитета у Риједи насрам цјеложивотног учења. Према овим резултатима мање од половине студената (45,1%) жели искористити своје слободно вријеме за даљње образовање. У истом истраживању 84,8% студената истичу да су у посљедњих 12 мјесеци стекли знања, вјештине или способности у окружењу слободног времена (Клапан, Рафајац, Рончевић 2009). Квалитет живота одраслих детерминисан је разним факторима. Међу тим факторима свакако је значајан и фактор слободног времена. За претпоставити је да особе које квалитетније живе вјероватно имају и више слободног времена. Истраживањем обостране повезаности образовања и квалитета живота показало се да особе које предузимају самообразовне активности прате одређени животни квалитети, те оне очекују веће задовољство у будућности, опажају већу улогу знања и вјештина у садашњем и будућем животу и изражавају веће задовољство укупним животом (Пејатовић 2004). Одређене одрасле особе имају веома лош квалитет живота. Међу те особе спадају и затвореници. Међутим, упркос томе што нису на слободи, они у затворским срединама имају и своје слободно вријеме. Користе га на различите начине. Неке од активности у затворима су, између осталог, и образовне. „Истраживања су показала да су затвореници који похађају образовне програме мање склони да се врате у затвор, тј. да образовање у затвору може да утиче на смањење рецидивизма“ (Харер 1994, 1995; Сесил и сар. 2000; Хал и сар. 2000; Стјурер и Смит 2003; Вака 2004; Мекензи 2006; према Кнежић, Савић 2013: 101). Крајем 2011. године у Србији је урађено истраживање које је имало за циљ да испита однос осуђеника према учествовању у образовању у затвору. Један од резултата тог истраживања односио се и на одговоре свих осуђеника на питање зашто желе да наставе образовање. Занимљиво је било да је трећа категорија одговора према редосљеду заступљености била *квалитетно коришћење слободног*

времена (Исто). Дакле, образовне активности одраслих могуће су у свим околностима слободног времена. Многе од њих детерминисане су бројним личносним факторима, али и околностима живота у прошлости, садашњости и ближе и даље будућности.

Неформално образовање може да буде саставни дио слободног времена одраслих. Тако одрасле особе могу да бирају које ће вечерње школе, курсеве, семинаре, и слично у свом слободном времену да похађају. Исто тако и информално образовање, самообразовање, самоусмјерено учење и искуствено учење могу бити активности одраслих испуњене у њиховом слободном времену. У слободном времену, било да је ријеч о неформалном или информалном образовању, одрасли могу активно и пасивно да уче из бројних извора као што су: радио и телевизија, новине и магазини, књиге и часописи, рачунари (*CD-ROM, DVD, BLU-RAY...*), интернет (веб портали и апликације, *online* курсеви, учење на даљину, Е-образовање, М-образовање, виртуелно образовање...) и други извори. У неформалном образовању одраслих у слободном времену једина баријера која гуши слободу одраслих је простор и предавачи за које су они „везани“. Тако да би похађали неку вечерњу школу или курс морају бити физички присутни на предвиђеном мјесту (учионици). Ова баријера се елиминише веома ефикасно у информалном образовању одраслих. Наиме, у информалном образовању такве су могућности да су физички простор и предавачи сувишни. Како се данас информационе и мултимедијалне технологије развијају невјероватном брзином одраслима се пружају бројне олакшице како да се образују у свом слободном времену на било ком мјесту гдје се тренутно налазе.

Образовне активности одраслих у слободном времену могу бити посредоване различитим изворима сазнања. Према својим могућностима одрасли могу да користе различите медије у образовне сврхе. Њих можемо подијелити на традиционалне и иновативне. Традиционални медији које одрасли могу користити у слободном времену у функцији активног и пасивног учења су: радио, телевизија, новине, магазини, књиге, приручници, разни часописи и слично. Ови медији испуњавају слободно вријеме одраслих и више су у функцији пасивног учења. Велики недостатак традиционалних медија је што не постоји слобода избора садржаја учења. Ови садржаји су унапријед планирани и као такви одмах се и у тачно одређено вријеме емитују одраслима (нпр. радио, *TV* емисије, дневне новине, и сл.).

За разлику од традиционалних медија, који се све више превазилазе, данас, али и у ближој и даљој будућности, све више се користе савремени иновативни медији. Захваљујући сталном и све бржем развоју мултимедијалних и информационих технологија одрасли имају много више могућности да се образују у слободном времену. Најпознатији иновативни медији које одрасли могу користити у сврху образовних активности њиховог слободног времена су: „десктоп“ рачунари (*CD-ROM, DVD, BLU-RAY...*), „лаптоп“ рачунари, „таблети“, „фаблети“, „смартфони“ (паметни телефони), „паметни телевизори“, „паметни сатови“, „паметне наочаре“, виртуелни симулатори и слични медији. Ови медији су све више у употреби и захваљујући њима, поготово посредством интернета, руше се бројне баријере које постоје код традиционалних медија. Мјесто активног/пасивног учења може да буде било гдје, може се учити у било које вријеме, а оно што је најбитније одрасли у свом слободном времену имају слободу избора медија, али и садржаја учења.

Ново (мулти)медијско окружење даје широк спектар могућности у цијеложивотном образовању. Пошто се мултимедијална технологија развија невјероватном брзином одрасли су принуђени да се стално оспособљавају за самообразовање уз помоћ нових медија. То би требало обухватити сљедеће активности: „учење тражења информација,

учење селекције информација, учење примјене информација, затим учити примјenu метода и теорија у новим ситуацијама“ (Матијевић 2008: 24-25). Захваљујући интеграцији и анимацији текста, звука и слике одрасли могу много ефикасније учити у слободном времену.

СТИЦАЊЕ И ОСАВРЕМЕЊИВАЊЕ СВИХ ВРСТА СПОСОБНОСТИ, ЗНАЊА И КВАЛИФИКАЦИЈА ОДРАСЛИХ ОСОБА ВЕОМА ЈЕ УСПЈЕШНО УЗ ПОМОЋ ТЗВ. *online* КУРСЕВА. Ови курсеви су се показали као веома добар облик образовања одраслих, поготово у слободном времену. Захваљујући рачунарима и интернету *online* курсеви су веома еластични модели образовања. „Можемо их одабрати према старости, нивоу предзнања, количини знања коју можемо или желимо усвојити, брзини којом желимо учити, количини понављања која нам је потребна, цијени и трајању. Од нивоа одабраног курса зависи хоћемо ли стећи диплому која ће имати глобално значење, потврду за обављање одређеног посла или ћемо само провјерити властито знање“ (Лазарич, Поповић 2005: 59). Ови курсеви имају различите цијене. Постоје они који коштају око 100 еура, али и они који коштају и неколико стотина еура. Срећом, бројни курсеви су бесплатни тако да и они одрасли са „плићим“ џепом могу да их похађају у свом слободном времену. Постоји више модела *online* курсева. Професорица Робин Мејсон, специјалиста у истраживању и пракси *online* наставе и учења, ове курсеве разврстава у три категорије, односно она говори о три модела *online* курсева, и то: „Садржај + Поддршка“, „Одмотан околу“ и „Интегрисани“ модел. Она сматра да су за дискусију о *online* настави најбитнија слjedeћа питања: сараднички рад, „таласасто усисавање“ наспрам кохорта систему, туторијал, мотивација ученика и одрживи модели за *online* образовање (Мејсон 1998). Интеракција, присуство и перформансе су битни елементи сваког *online* курса. Пицијано (2002) је 2001. године истраживао релације између ова три битна елемента. Тачније, он је истраживао да ли је успјешност на *online* курсевима повезана са ученичком интеракцијом и осјећајем присуства на курсу. У узорку је имао 23 одрасла ученика чији је просјек година био 37. Резултати овог истраживања су показали да што је већи ниво интеракције на *online* курсу тиме су и бољи резултати у коначним постигнућима, поготово у креативном писању када су у питању вишеструке перспективе унапређивања школске администрације, што је и био предмет овог курса. Природа и развој друштвеног присуства у расправама *online* курсева такође су битни елементи образовних активности одраслих. У истраживању Свон и Шеи (2005) на узорку од 51 одраслог ученика старости опсега од 21 до 50 година резултати су показали значајну повезаност између опаженог друштвеног присуства и задовољства *online* дискусијама.

Е-образовање одраслих у слободном времену разликује се од тзв. *online* курсева. Е-образовање изводи се путем електронских медија и не мора бити у тзв. *online* издању, већ се оно може изводити и у тзв. *offline* издању. Успјешна примјена Е-образовања подразумијева и педагошка разматрања. Да би било која вјежба у оквиру Е-образовања била задовољавајућа неопходно је да она буде укоријењена у снажним педагошким основама. За ту укоријењеност битно је уважити пет параметара, и то: развој садржаја, складиштење и управљање садржајем, „паковање“ садржаја, подршка ученицима и процјена (Гавајндасами 2001). Одрасли у свом слободном времену могу да бирају да ли ће се додатно или допунски образовати у класичним неформалним учионицама или електронским путем преко интернета и мултимедијалних технологија (Е-образовање). Обје ове ситуације имају својих предности, али и недостатака. Предности Е-образовања у односу на образовање у класичним учионицама су слjedeће: центрираност на ученика и избор темпа учења, флексибилност времена и мјеста, економичност за ученике,

потенцијално располагање глобалној публици, неограничен приступ изворима сазнања, архивска способност за поновну употребу и дијелење извора сазнања. Недостаци у односу на учење у класичној учионици су: недостатак непосредне повратне информације у асинхроном е-учењу, повећано вријеме припремања инструктора, неудобно неким људима и потенцијално више фрустрација, анксиозности и конфузије (Жанг, Жао, Жоу, Нунамејкер 2004). Прелаз са учења у класичним учионицама на е-учење у слободном времену различитим категоријама одраслих може бити веома тежак. То поготово вриједи за оне који имају веома мало или готово никаквог искуства у раду са савременим информационом и мултимедијалним технологијама. Једно од веома корисних и мање болних рјешења у оквиру Е-образовања је и тзв. „мијешано учење“ (*eng. blended learning*). Захваљујући овом учењу одрасли могу у веома малим корацима полако прелазити са учења у класичним учионицама, преко простих, па све до најсложенијих модела Е-образовања. Мијешано учење састоји се од четири различита концепта, и то: комбиновање различитих начина *WEB* заснованих технологија за остваривање циља образовања, комбиновање различитих педагошких приступа у продуковању оптималних исхода учења са инструктивном технологијом, комбиновање било које образовне технологије са инструкцијама „лицем у лице“ и мијешање или комбиновање наставних технологија са стварним задацима посла како би се створио складан ефекат учења и рада (Дрискол 2002).

Поред *online* образовања и Е-образовања одраслих у слободном времену они нова знања могу стицати и док су у покрету, односно док су мобилни. Захваљујући развоју мобилних (преносивих) технологија (лаптоп рачунари, таблети, фаблети, паметни мобилни телефони, паметни сатови, паметне наочаре и сл.) одрасли могу учити у било које вријеме и на било којем мјесту. Битан услов за ово учење је бежични приступ интернету. Међутим, за одређене учеће активности није увијек неопходан приступ интернету (нпр. ако се подаци претходно ускладиште на неком мобилном уређају). Све присутније данас постаје тзв. „мобилно учење“ или М-учење, па отуда можемо говорити и о М-образовању, односно мобилном образовању. Ово образовање је дио Е-образовања и образовања на даљину. У М-образовању или мобилном образовању одрасли уствари уче док су мобилни, у покрету. „Дефиниција мобилног учења мора да садржи могућност да се свуда учи у сваком тренутку, без трајне физичке везе са кабловским мрежама“ (Георгијев, Георгијева, Смрикаров 2004: IV.28-2). Данас су веома популарни тзв. „паметни мобилни телефони“. Захваљујући њима, а поготово апликацијама које се на њих могу инсталирати, одрасли могу много тога да уче у покрету. Позната мултимедијална апликација *MLE (Mobile Learning Engine)* пружа широке могућности учења на мобилним телефонима. Учење путем мобилних телефона може да буде изазов за, рецимо студенте медицине. На примјер: студент медицине, чекајући аутобус, може одлучити да користи то слободно вријеме за учење на мобилном телефону. При доласку аутобуса он мора да прекине учење. Након што сједне, он може да настави учење до доласка у болницу за обуку (Холцингер, Нишелвицер, Мајзенбергер 2005). Приликом мобилног учења на лаптоп рачунарима или неким другим мобилним мултимедијалним уређајима могу се преузимати бројне образовне аудио и видео емисије. Статистичка анализа једног истраживања са студентима који су могли у било које вријеме и на било ком мјесту преузимати овакве емисије показала је да студенти овакав начин учења сматрају ефикаснијим од традиционалног путем класичних уџбеника (Еванс 2008).

Врхунац образовања одраслих у слободном времену су активности учења у виртуелном окружењу. Виртуелно образовање одраслих је електронско образовање које је

посебно значајно када је у питању ниво контекстуалности учења. Ниједно учење, односно образовање није толико блиско контексту као што је то у случају виртуелног образовања. Захваљујући савременим мултимедијалним технологијама одрасли могу веома дубоко „урађати“ у садржај учења. Симулирање садржаја учења (најчешће у тродимензионалном формату) преко технологија које омогућују учење у виртуелном окружењу омогућују одраслима да њихово учење буде што више контекстуализовано, односно блиско реалности. Истраживања потврђују да је учење у виртуелном окружењу прихватљиво и употребљиво (Ван Раај, Шеперс 2008). Нажалост ово образовање је скупље од других образовних могућности. За његову примјену, поготово за дубље „урађање“ у садржај учења, неопходни су мултимедијални уређаји и програми који подржавају тродимензионалне симулације. Међутим, за ниже нивое „урађања“ довољни су класични столни рачунари и мобилни уређаји (лаптоп, таблет, фаблет, паметни телефон, паметне наочаре, и слични).

Закључак

Образовање одраслих у слободном времену недовољно је истраживан феномен. Вријеме у којем живимо, поготово слободно вријеме, пружа небројене могућности за разне активности одраслих. Многи одрасли нису ни свјесни тих могућности. Феномен слободног времена одраслих треба посматрати из више перспектива. Одрасле особе због свог различитог животног искуства различито доживљавају и користе своје слободно вријеме. Простор слободног времена одраслима пружа и могућности свјесног и несвјесног учења. На одраслима је да искористе те могућности у слободном времену.

Бројне су активности одраслих у слободном времену. Између осталог, они своје слободно вријеме могу испунити и у виду образовних активности. Другачије речено, одрасли могу свјесно и несвјесно да уче у слободном времену. У ту сврху велику корист имају од многих традиционалних и иновативних медија. Учење одраслих у слободном времену може да се одвија путем слушања радија и гледања телевизије, читања новина, магазина и разних књига и часописа, рада на рачунарима (*CD-ROM, DVD, BLU-RAY...*), искориштавања капацитета интернета (веб портали и апликације, *online* курсеви, учење на даљину, Е-образовање, М-образовање, виртуелно образовање...) и слично.

Оно што је још увијек недовољно искориштено од образовних активности одраслих у слободном времену то су свакако активности примјене савремених иновативних мултимедијалних уређаја, поготово оних који су мобилни. За њихову потпуну примјену неопходна је претходна оспособљеност одраслих. За очекивати је, а и дубоко се надамо да ће одрасли у скоројој будућности знати продуктивно искористити своје слободно вријеме. Оно им свакако може много помоћи да се допунски и додатно образују како би се лично и професионално развијали, гдје год да се налазе и у било које вријеме.

Литература

Ван Раај, Шеперс 2008: E. M. Van Raaij, J. J. Schepers, The acceptance and use of a virtual learning environment in China. *Computers & Education*, 50(3), 838-852.

- Видулин–Орбанић 2008: S. Vidulin–Orbanić, Fenomen slobodnog vremena u postmodernom društvu, *Metodički obzori*, 3(2008)2, 19-33.
- Гавајндасами 2001: T. Govindasamy, Successful implementation of e-learning: Pedagogical considerations. *The Internet and Higher Education*, 4(3), 287-299.
- Георгијев, Георгијева, Смрикарров 2004: T. Georgiev, E. Georgieva, A. Smrikarov, M-learning-a New Stage of E-Learning. In *International Conference on Computer Systems and Technologies-CompSysTech* (Vol. 4, No. 28, pp. 1-4).
- Грандић, Летић 2008: R. Grandić, M. Letić, *Prilozi pedagogiji slobodnog vremena*, Novi Sad: Savez pedagoških društava Vojvodine i Vršac: Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača „Mihailo Palov“.
- Дрискол 2002: M. Driscoll, Blended learning: Let's get beyond the hype. *E-learning*, 1(4).
- Еванс 2008: C. Evans, The effectiveness of m-learning in the form of podcast revision lectures in higher education. *Computers & education*, 50(2), 491-498.
- Жанг, Жао, Жоу, Нунамејкер 2004: D. Zhang, J. L. Zhao, L. Zhou, J. F. Nunamaker Jr, Can e-learning replace classroom learning?. *Communications of the ACM*, 47(5), 75-79.
- Жиљак 2010: O. Žiljak, Od Helsingøra do Beléma: Unesco-ove međunarodne konferencije o obrazovanju odraslih, *Andragoški glasnik*, Vol. 14, br. 2, 111-122.
- Качавенда–Радић 2006: Н. Качавенда–Радић, Савремени трендови и научне области педагогије и андрагогије слободног времена, у Будимир–Нинковић 2008: Т. Будимир – Нинковић, *Педагогија слободног времена (хрестоматија)*, Јагодина: Педагошки факултет.
- Клапан, Рафајац, Рончевић 2009: A. Klapan, B. Rafajac, N. Rončević, Stavovi studenata preddiplomskog studija pedagogije Sveučilišta u Rijeci spram cjeloživotnog učenja, *Andragoški glasnik*, Vol. 13, br. 2, 113-131.
- Кнежић, Савић 2013: В. Кнежић, М. Савић, Образовање у затвору: од права до реализације, *Andragoške studije*, broj 1, 99-116.
- Комар 2009: Z. Komar, Slobodno vrijeme kao vrijeme istinskog obrazovanja, *Filozofska istraživanja*, 114 God. 29 (2009) Sv. 2, 297-302.
- Кулић 2003: R. Kulić, Образовање odraslih на прелому векова, *Pedagogija*, XII, 1, 30-48.
- Лазарич, Поповић 2005: L. Lazzarich, E. Popović, Online течајеви за књиžничаре као облик cjeloživotnog učenja, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 48, 1, 56-64.
- Матијевић 2008: М. Матијевић, Novo (multi)medijalno окружење и cjeloživotno образовање, *Andragoški glasnik*, Vol. 12, br. 1, 19-27.
- Мејсон 1998: R. Mason, Models of online courses. *ALN magazine*, 2(2), 1-10.
- Мркаљ, Мркаљ, Мркаљ 2012: R. Mrkalj, B. Mrkalj, M. Mrkalj, Menadžment obrazovanja, Међународна научна конференција, Младеновац, Србија, преузето 12.9.2014 са http://www.meste.org/konf/Arhiva/Man_2012/html/Proceedings.html, 471-475.
- Ољача, Косановић, Андевски 1991: М. Ољача, М. Косановић, М. Андевски, Слободно време и његов андрагошки значај, у Будимир–Нинковић 2008: Т. Будимир–Нинковић, *Педагогија слободног времена (хрестоматија)*, Јагодина: Педагошки факултет.
- Пејатовић 2004: А. Пејатовић, Pogled na образовање кроз квалитет живота, *Andragoške studije*, 1-2, 51-63.
- Пицијано 2002: A. G. Picciano, Beyond student perceptions: Issues of interaction, presence, and performance in an online course. *Journal of Asynchronous learning networks*, 6(1), 21-40.

- Свон, Шей 2005: K. Swan, L. F. Shih, On the nature and development of social presence in online course discussions. *Journal of Asynchronous Learning Networks*, 9(3), 115-136.
- Филиповић 2002: D. Filipović, Šta ulazi u pojam i širi sadržaj permanentnog obrazovanja, *Pedagogija*, XL, 1-2, 9-17.
- Холцингер, Нишелвицер, Мајзенбергер 2005: A. Holzinger, A. Nischelwitzer, M. Meisenberger, Mobile phones as a challenge for m-learning: Examples for mobile interactive learning objects (milos). In *Pervasive Computing and Communications Workshops, 2005. PerCom 2005 Workshops. Third IEEE International Conference on* (pp. 307-311). IEEE.